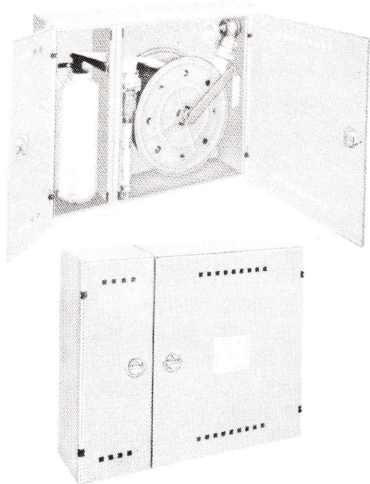

TŰZVÉDELMI ÉS BIZTONSÁGTECHNIKAI KFT.

SECURITAS '83

Budapest 1117 Bercsényi u. 36.
Tel./fax: 165-0057
6000 Kecskemét, Jókai út 28—30.
Tel.: 06/76/323-740

TŰZVÉDELMI SZOLGÁLTATÁSOK ÉS ESZKÖZÖK FORGALMAZÁSA!

Tűzvédelmi rendszerek (tűzjelző-oltó) tervezése,
kivitelezése, karbantartása.

Nyugat-európai elvárásoknak megfelelő műszaki
színvonalú eszközök (tűzoltó készülékek, tömlők,
tűzcsapok és minden egyéb tűzvédelmi eszköz)
forgalmazása.

Tűzveszélyesfolyadék-tároló tartályok
felülvizsgálata tisztítással együtt.

Bővebb információt kérjen munkatársainktól!

**KIVÁLÓ HATÉKONYSÁG
FORMATERVEZETT KIVITELEZÉS
MÉRSÉKELT ÁRAK**

KÖNYVSZEMLE

KORNAI JÁNOS

A szocialista rendszer

— Kritikai politikai gazdaságtan —
(Heti Világgazdaság Kiadó Rt., Budapest, 1993. 672 o.)

Kornai könyvének olvasásakor ne hagyja ki az olvasó az előszavakat sem, mert azok szervesen kapcsolódnak a könyv *Kiindulópontok* című első részéhez, s emellett — akár csak a könyv egésze — még érdekesek is.

Az első részből és az előszavakból kiderül, hogy Kornait egy dilemma gyötri. Egyfelől Kornainak mint embernek alaptermészete a korrektség, azt hiszem ezt tartja az erények legnagyobbikának, s a szakírásban a korrektség azonos a tudományos tárgyilagossággal. „Az eszmény — mondja — amelyet szeretnék elérni: a tudományos tárgyilagosság.” (20. o.) Kételeyei vannak — nem alaptalanul — az iránt, hogy eszményének elérése a szocializmus megítélése tekintetében a 90-es évek elején

lehetősége-e. Másfelől viszont van mondanivalója s óriási benne a közlési vágy. „Hatvanhárom éves vagyok — mondja — . . . nincs időm várakozásra; ezt a könyvet most kell megírnom és közreadnom.” (25. o.)

Dilemmájának boncolgatása során egy érdekes idézetet közöl Simon Schamának a francia forradalom 200-adik évfordulójára írt könyvének előszavából: „Amikor Csou En-lajtól, a kínai miniszterelnöktől azt kérdezték, hogy mit gondol a francia forradalom jelentőségéről, állítólag azt felelte: „Túl korai még ezt megmondani.” (23. o.) Az ember először meghökken a válasz abszurditásán, aztán rájön, hogy ugyanaz a bölcsesség van benne, ami a régi görögökkel azt mondatta, hogy halála előtt

senkinek az életét nem minősíthetjük boldognak és szerencsésnek, mert nem tudjuk, mit tartogat számára a holnap. A francia forradalom terméke a tőkés társadalom, s ameddig nem tudjuk, hogy az hova vezet, egy boldog aranykorhoz vagy az emberiség szörnyű pusztulásához, addig hogyan is minősíthetnénk a francia forradalmat?

De még ennél is nehezebb az elvetélt szocializmusok időt álló minősítése. Gondoljuk csak meg, hogy a parasztháborúk megítélése mennyire más volt az őket követő retorziók idején és más a polgári forradalmak korában, amelyben, ha más módon is, mint ahogy azt a parasztháborúk korában képzelték, de mégis csak a parasztháborúk leglényegesebb, legidőtállóbb eszményei is diadalra jutottak.

Politikai gazdaságtan

Kornai János abban is korrektül és kellő önismerttel jár el, hogy művét politikai gazdaságtannak minősíti. Tegyük ehhez hozzá, hogy vannak korszakok — és a miénk most éppen ilyen —, amikor a korrektség bátorságot igényel és kockázattal jár. Szerencsésebb, konszolidáltabb korszakokban a korrektség olyan dícséretes erény, amelyet érdemes elsajátítani, mert komoly előnyöket hoz, illetve bebizonyosodott hiánya súlyos hátrányokat okozhat.

Kornai meghatározta azt is, hogy mit nevez politikai gazdaságtannak. A politikai gazdaságtan foglalkozik mindazzal, amivel a közgazdaságtan, de vizsgálódásainak köre annál tágabb, olyan kérdéseket is felölel, mint a könyv példaként hozott felsorolásában:

„◇ Milyen kapcsolatok vannak a politikai és gazdasági szféra között? Milyen hatást gyakorol a gazdaság működésére a rendszer politikai intézményrendszere és ideológiája?

◇ Milyen társadalmi adottságok alakítják a döntéshozók értékrendszerét és választási kritériumait?

◇ A marxi politikai gazdaságtan szóhasználatával: a könyv nemcsak a dolgok viszonyait tanulmányozza, hanem elsősorban az emberek közötti társadalmi viszonyokat. A fölé- és az alárendelt emberek közti viszonyok az elemzés fontos témái közé tartoznak. Mi alakítja ki ezeket a viszonyokat, mi a hatásuk a cselekvésre?”(I. m. 44. o.)

Tegyük ehhez még hozzá, hogy a politikai gazdaságtan művelőit — akárcsak Kornait — egy nagy dilemma gyötri, a tudományos tárgyilagosságra törekvés és a társadalmi rendszer iránti elkötelezettség dilemmája. Mert a politikai gazdaságtan művelői valamennyien egy társadalmi rendszer elkötelezett hívei. Ez a dilemma okozta, hogy Ricardo csak sokára és habozva ismerte el: lehetséges, hogy a technikai fejlődés olykor ellentétes a munkások érdekeivel. Emiatt nem vette észre Marx, hogy a kapitalizmus erőforrásai a XIX. században még

nem merültek ki, és nem fognak kimerülni a XX. században sem. Kornai jól ismeri ezt a dilemmát. „Miközben tárgyilagosságra törekszem, mégis előtörhet belőlem az elfogultság” — írja. (I. m. 23. o.) A szerző zsákutcának tartja nemcsak a létező szocializmust, hanem az annak megreformálására tett kísérleteket is. Ideálja egy olyan kapitalizmus, amelyet a piacgazdaság és a parlamenti demokrácia együttese jellemez. (Tudjuk, nem minden kapitalizmus ilyen.)

A példaképek

Nincs kutató, akinek tudatosan vagy öntudatlanul ne lennének elődei, példaképei. Kornai négy olyan nevet emel ki, amely gondolkodására különösen hatott: *Marx, Schumpeter, Keynes és Hayek*. Szememre vethetik — írja könyvében —, hogy ez a négy gondolatóriás egymástól nagyon eltérő politikai elveket s tudományfilozófiát képvisel... Aki az ihletéseknek ezt a sokféleségét elítéli, az akár eklektikusnak is nevezheti könyvem szemléletét. Szeretném azonban azt remélni, hogy lesz, aki ennél kedvezőbb minősítést ad majd.” Kornai emlékezetében, úgy látszik, nagyon élénken él az eklektikus jelző nagyon pejoratív lenini használata. Szeretném azonban emlékeztetni az általa is jól ismert Varga István professzorra, aki eklektikusnak nevezte magát, éppen azt tartva eklektikusnak, mint amit az olvasóitól az eklektikusnál kedvezőbb megítélést remélő Kornai, hogy „lesz, aki helyeselni fogja a különböző irányból eredő, egymásnak részben ellentmondó, részben kiegészítő megközelítések szintézisére irányuló” törekvést. Véleményem szerint Kornai is nyugodtan vállalhatja az eklektikus jelzőt, mert az nagyon is jól illik a tudományos tárgyilagossághoz és Kornai egyéniségéhez, és ezt egyáltalán nem pejoratív hangsúllyal mondom.

Akárcsak Kornai, én is szinte mindenkinek, köztük a fiataloknak is ajánlom elolvasásra ezt a kétségtelenül színvonalas könyvet, amely méltán kapta meg az MTA Közgazdaság-tudományi Intézetétől a legjobb közgazdasági könyveknek járó jutalmat. A könyv olvasása közben azonban ne feledjék el, hogy politikai gazdaságtant olvasnak egy tudományos tárgyilagosságra törekvő, filozófiai irányzatok és pártok által el nem kötelezett, de egy társadalmi rendszer számára elkötelezett szerző művét.

Részletesebb ismertetés helyett, hogy olvasóinknak ízelítőt adjunk az ajánlott műből, a szerző hozzájárulásával annak három, lapunk profiljához közelálló részét közöljük.*

Radnóti Éva

* A szövegrészekben meghagytuk a címeknek és a táblázatoknak a könyvbéli decimális számozását és a szövegen belüli hivatkozásokat. Így aki kézbe veszi az eredeti könyvet, ezeket a részeket és a hozzájuk kapcsolódó részletesebb kifejtéseket könnyebben megtalálja.

Részletek

KORNAI JÁNOS: — Kritikai politikai gazdaságtan — című könyvéből*

A szocialista rendszer

11.1 Hiányjelenségek és hiánygazdaság

Némi egyszerűsítéssel, stilizált formában tekintsük át: milyen választások elé kerül a fogyasztási cikkek egy vevője, például egy élelmiszer-bevásárlásra induló háziasszony. Tételezzük fel, hogy az adott és általa ismert árak mellett jól meghatározott vételi szándéka van, egy vásárlási listája, amelyen többek között marhahús is szerepel. A vásárlás, szerencsés esetektől eltekintve, nem egyetlen aktus, hanem egy folyamat, egy döntéssorozat, amelynek állomásait és elágazásait a *11.1 ábra* szemlélteti.

A leginkább kívánatos a 0. sorszámú eset: az első boltban, ahová a háziasszony elment, kapható volt a kívánt áru, amit azonnal meg is vett. Számára a vásárlási folyamatnak ez a része befejeződött.

Az 1. sorszámú eset: kapható marhahús, de a vevőnek *sorban kell állnia* érte. Ez közismert jelenség; a klasszikus szocializmus vásárlója igen gyakran kénytelen ezt megtenni. Az áruk egy részénél valóságos „fizikai” sorról van szó, a pultnál várakozva vagy a bolt ajtaja előtt. Más áruknál csupán képletesen használhatjuk a kifejezést. A vevők jelentkezési sorrendben sorszámot kapnak, s amikor rájuk kerül a sor, behívják őket az áru átvételére. Térjünk vissza a háziasszonyunkhoz! Lehetséges, hogy a keresett áru nem áll rendelkezésre, sem azonnal, sem sorban állás után. Ez esetben egész sor további lehetőség között kell választania.

A 2. számú eset: a *kényszerhelyettesítés*. A vevő lemond eredeti vételi szándékáról, és helyette egy másik árut vesz, amely azt többé-kevésbé helyettesíti. Ez lehet közeli helyettesítő, például marhahús helyett egy másik húsfajta, vagy lehet távolabbi helyettesítő, valamilyen felvágott vagy húskonzerv, vagy a helyettesítők még szélesebb körében bármiféle élelem. A kényszerhelyettesítés keretében a vevő vagy engedményt tesz minőségben, azaz olyan árut vesz, amely kevésbé felel meg preferenciáinak, mint amit eredetileg keresett, vagy hajlandó magasabb árat fizetni az eredetileg vásárolni szándékoltnál jobb minőségű termékért, vagy a kétféle veszteség kombinációjára kényszerül.

A kényszerhelyettesítés kiemelkedően fontos szerepet játszik a „hiányszindróma” megértésében. Meg kell különböztetni az önkéntes helyettesítéstől. Ha a vevő az egymással közeli helyettesítési viszonyban álló, és kínálati oldalon mindvégig szabadon rendelkezésre álló *A* és *B* termék közül eddig *A*-t választotta, és most áttér *B*-re (azaz *B*-vel helyettesíti *A*-t), mert megváltozott az ízlése vagy az *A* és *B* termék relatív ára, akkor ezt a helyettesítést önkéntesnek tekintjük. Ha viszont azért veszi most *B*-t, mert

A nem kapható, akkor ez kényszerhelyettesítés. Van, aki vitatja e szóhasználat jogosságát, mondván: ha *A* termék ára igen magasra szökik *B* árához képest, akkor ez gazdasági kényszerként hathat a vevőre. Felesleges lenne szemantikai vitába bocsátkozni; a fő az, hogy a megkülönböztetés kritériuma világos legyen. Bármennyire drágult is meg *A* termék, ha mind *A*, mind *B* kapható, akkor van választási lehetőség a kettő között (például a fogyasztó lemondhat más kiadási tételéről, ha mindenképpen ragaszkodni kíván *A*-hoz). Ettől élesen eltér az a helyzet, ha *A* nem kapható; ez esetben a hiány feltétlenül kikényszeríti más lehetőség választását.

A kényszerhelyettesítés illusztrálására közöljük a 11.1 táblázatot. A magyar autóvásárlók egy reprezentatív mintája arra felelt: milyen típust venne, ha a Magyarországon jól ismert, kelet-európai importból származó valamennyi típus kínálati korlát és sorban állás nélkül kapható lenne. A táblázat főátlójában szerepelnek azok, akik ebben az esetben is azt az autót

11.1 TÁBLÁZAT

Kényszerhelyettesítés a magyar autópiacon, 1977

Azonnali szállítás esetén választott típus							
Megrendelt típus	Trabant	Wartburg	Skoda	Lada	Moszkvics	Polski Fiat 126	Dacia
Trabant	47	21	1	19	0	5	1
Wartburg	16	7	7	53	0	1	6
Skoda	5	10	0	80	0	0	5
Lada	5	30	7	30	1	3	2
Moszkvics	25	25	0	25	0	0	0
Polski Fiat 126	25	11	11	39	0	0	0
Dacia	0	25	0	50	0	0	0

Forrás: Kapitány Zsuzsa–Kornai János–Szabó Judit (1984, 239. o.), a következő források alapján: Országos Piackutató Intézet (1978), Központi Statisztikai Hivatal (1980b), Merkur (1980).

Megjegyzés: Összesen 4120 személyt kérdeztek meg, közülük 1406-an küldték vissza értékelhető választ. A kényszerhelyettesítés arányát a főátlón kívül lévő elemek összessége fejezi ki. Sok irányban az összeg általában mégsem adja ki a száz százalékot, mert a felsorolt típusokon kívül egyeseknél más típusok is szerepeltek.

vették volna, amelyért éppen sorban álltak. Ez csupán a vevők kis hányada volt; a többiek kényszerhelyettesítést hajtottak végre.³

Ismét visszatérve a vásárlási körúton lévő háziasszonyhoz, lehetséges, hogy nem hajlandó kényszerhelyettesítésre. Ehelyett a 3. sorszámú lehetőséget választja, megpróbálkozik más boltban, megkezdi a *keresést*. Ha

³ Dániel Zsuzsa és Semjén András (1985) egy kikérdezésen alapuló vizsgálat alapján megállapították, hogy a budapesti állami bérlakások bérlőinek több mint kétharmada kényszerhelyettesítést hajtott végre; más méretű és minőségű lakásban lakott, mint amiben az adott lakbérek mellett lakni szeretett volna.

szerencsése van, akkor a második boltban megtalálja a marhahúst, s a vásárlási folyamat lezárult. Az is megtörténhet, hogy csak a harmadik, negyedik vagy még további felkeresett boltban akad rá, attól függően, mennyire kitartó a keresésben.

Gyakori, hogy már az első boltban vagy a később felkeresett további boltok valamelyikében azt közlik a vevővel: most nem kapható az áru, de később majd érkezik újabb szállítmány. Ilyen új információ vagy a korábbi vásárlási tapasztalatok alapján a háziasszony úgy is dönthet: vár a vétellel. A 4. számú választási lehetőség a *halasztás*. Ez összekapcsolódik azazal, hogy a fogyasztó a várakozási idő alatt nem költi el azt a pénzt, amire majdan a vásárláshoz szüksége lesz. Ezért a halasztás (és a hosszú ideig elhúzódó keresés) *kényszermeztakarítással* jár együtt.⁴

Végül választható még az 5. számú lehetőség is: a *vételi szándék feladása*.

A 0., 1., 2. és 5. választási lehetőség a vásárlási folyamat végállomásait jelenti. A 3. és 4. esettel, amint az az ábrán is látható, nem fejeződik be szükségképpen a folyamat. Keresés esetén a háziasszony a második boltban, majd a harmadik, a negyedik stb. boltban újra és újra szembekerül valamennyi lehetőséggel; ugyanez a helyzet egyheti, kétheti stb. várakozás után újrakezdett vásárlási körút esetén.

Az 1.–5. eseményeket összefoglalóan *hiányjelenségeknek* nevezzük. Noha konkrét tartalmuk és következményeik eltérőek, valamennyit a keresett áru hiánya idézi elő, és valamennyi kellemetlenséget, fáradságot, áldozatot vagy más kárt okoz a vevőnek.

Példánk azokat a hiányjelenségeket írta le, amelyek a személyes fogyasztásra szolgáló áruk és szolgáltatások vásárlásakor lépnek fel, tehát a szenvedő alany a háztartás. Egy dologi jellegű áru (marhahús) szerepel hiánycikk gyanánt. Hasonló jelenségek mutatkoznak az úgynevezett nem anyagi jellegű szolgáltatások körében is: hiány keletkezhet óvodai, iskolai vagy egyetemi férőhelyekben, egészségügyi és kulturális szolgáltatásokban és így tovább.

A fenti osztályozás teljes mértékben alkalmazható a hiányjelenségeknek arra a körére is, amelyek a termelőeszközök, anyagok, félkész termékek, gépek és felszerelések, termelési szolgáltatások vásárlásakor lépnek fel, s amelyekben a szenvedő alany a vállalat. *1. eset*: a vállalat sorban áll a megrendelésekkel túlhalmozott, számára inputot szállító vállalatnál. *2. eset*: a vállalat kénytelen módosítani az eredetileg tervezett technológiát, például gyengébb minőségű vagy drágább inputot használ fel, mert az eredetileg feldolgozásra szánt input nem áll rendelkezésre. *3. eset*: elkezdí a szük-

⁴ A hiány által okozott kényszermeztakarítást megkülönböztetjük az adminisztratív úton kiterőszakolt kényszermeztakarítástól, például állami kötvények kikényszerített vásárlásától [→8.3].

séges inputot keresni a különböző gyártó és készletező vállalatokban, esetleg kölcsönkéri más felhasználó vállalatoktól, ahol éppen van raktáron. *4. eset:* elhalasztja a vásárlást, mert még van némi készlete, vagy ha nincs is belőle raktáron, egyszerűen nincs más választása – és emiatt esetleg leáll a termelés. És végül az *5. eset:* feladja a beszerzés gondolatát, és inkább megpróbálja elérni a termelési és anyaggazdálkodási tervek módosítását.

A termelési szférában fellépő hiányjelenségek külön említést érdemlő csoportja: a beruházási akciók során mutatkozó hiány gépekben, felszerelésben, építőipari kapacitásban, azaz a beruházási feszültség jelensége [→9.2].

Nemcsak az anyagi jellegű közbeeső termékek beszerzése során, hanem a munkaerő szerződtesekor és felhasználásában is jórészt hasonló hiányjelenségek léphetnek fel [→10.2, 10.5].⁵

Hiányjelenségek mutatkozhatnak a külkereskedelemben és ehhez kapcsolódva a külfölddel fennálló pénzügyi kapcsolatokban [→14.3, 14.4].

Bevezetjük a *hiánygazdaság* fogalmát. Egy gazdasági rendszer akkor hiánygazdaság, ha együttesen fennállnak a következő feltételek: *1.* a hiányjelenségek általánosak, azaz a gazdaság minden szférájában (a fogyasztási cikkek és szolgáltatások, a termelőeszközök és ezek sorában a beruházási javak, a munkaerő, az export- és importtermékek, valamint a nemzetközi fizetési eszközök szférájában) mutatkoznak, *2.* gyakoriak, s nem csak kivételképpen, szórványosan lépnek fel, *3.* intenzívek, igen erősen éreztetik hatásukat a gazdaság szereplőinek viselkedésére és környezetére, a gazdasági folyamatok tulajdonságaira és eredményeire, és végül *4.* krónikusak, nemcsak átmenetileg fordulnak elő, hanem állandó jelleggel érvényesülnek.

A „hiányjelenség” és a „hiánygazdaság” fogalmait felhasználva megfogalmazhatunk egy közgazdasági állítást: a klasszikus szocialista rendszerben általánosak, gyakoriak, intenzívek és krónikusak a hiányjelenségek; a rendszer hiánygazdaság.

Ez elsősorban tapasztalati úton igazolandó állítás. A *11.1–11.4 táblázatokban*, továbbá a jelen és a következő fejezet más táblázataiban található erre vonatkozó illusztratív jellegű adatok. Ezenkívül hivatkozhatunk arra a rendkívül gazdag és sokoldalú irodalomra, amely az állítást empirikusan alátámasztja. Azok számára azonban, akik szocialista országban élnek, nem szükséges statisztikai adatokkal bizonygatni az állítás igaz voltát. Mindennapi életükben, mind fogyasztóként, mind termelőként, számtalanszor átélik a kielégítetlen vásárlási szándék, a sorban állás, a kény-

⁵ Csupán szemléltetésül, vegyük a kényszerhelyettesítés és a halasztás példáját. Ha a vállalat által szerződtesett munkás nem jelenik meg a munkahelyén, holott munkája aznap nélkülözhetetlen, akkor a művezető kénytelen rögtönözve mást beállítani helyette; esetleg olyan dolgozót, akinek szaktudása és gyakorlata kisebb. Végszükség esetén maga végzi el a hiányzó munkás feladatát. Vagy pedig átcsoportosítja a termelés tervét; olyan feladatokat vesz elő, amelyek ellátásához éppen jelen vannak a dolgozók, s azt a munkát, amihez a hiányzó munkás kell, későbbre halasztja. Mindez kapkodással, fennakadásokkal, veszteségekkel jár.

11.2 TÁBLÁZAT

Várakozási idő lakáskiutalásra – nemzetközi összehasonlítás

Ország	Átlagos várakozási idő a nyolcvanas években (évek)
Bulgária	5–20
Csehszlovákia	6–8
Kelet-Németország	3–4
Lengyelország	15–30
Magyarország	4–6
Szovjetunió	10–15

Forrás: A táblázatot Such György és Tóth István János állította össze.

Megjegyzés: *Bulgária:* A nagyvárosokban a lakásigénylőket hat kategóriába sorolták: 1. nagyon rossz körülmények között lakó családok (például konyhában, pincében, padláson); 2. megosztott lakásokban társbérletként lakók; 3. albérlők vagy nagyon zsúfoltan lakók (fejenként 5 m²-nél kisebb a lakóterület); 4. zsúfoltan lakók (az egy főre jutó lakóterület 5–12 m²); 5. kevésbé zsúfoltan lakók (egy főre jutó lakóterület 12–20 m²); 6. legkevésbé zsúfoltan lakók (fejenkénti lakóterület nagyobb 20 m²-nél). Állami lakáshoz a gyakorlatban csak a 1.–4. csoportba tartozók juthatnak. Az átlagos várakozási idő kategóriánként a következő: 1. 5–6 év; 2. 7–8 év; 3. 9–10 év; 4. 15–20 év. *Csehszlovákia:* nagyvárosokra vonatkozó 1987-es adat. *Kelet-Németország:* országos átlag, 1982-re vonatkozó adat. *Lengyelország:* kedvezményes szövetkezeti lakás vásárlására vonatkozó adat 1987-ben. Állami lakásépítés az utóbbi években Lengyelországban nem volt. *Magyarország:* Budapestre vonatkozó 1986-os adat. *Szovjetunió:* Állami bérlakást gyakorlatilag csak azoknak utaltak ki, akikre 5–7 m²-nél kisebb lakóterület jutott.

szerhelyettesítés, az áru keresésének, a vétel elhalasztásának frusztráló eleményeit.

Hiányjelenségek előfordulnak kapitalista országokban is. Egyes ágazatokban (például számos kapitalista ország egészségügyi vagy közoktatási szektorában, jó néhány ország városilakás-szektorában) a hiányjelenségek eléggé gyakoriak, intenzívek és tartósak. Kivételes helyzetekben, mint amilyen például a hadigazdálkodás, a hiányjelenségek eléggé általánossá válhatnak. Mindezek ellenére elmondható, hogy a kapitalista rendszer, általános és állandó állapotát tekintve, nem hiánygazdaság.

Fogyasztás és elosztás

A FEJEZET ÁTTEKINTI, hogyan él az állampolgár a klasszikus szocialista rendszerben. Az első rész a jólét, a fogyasztás és a gazdasági biztonság átlagos jellemzőit ismerteti, míg a második azt vizsgálja, milyen ezek megoszlása a társadalom különböző csoportjai között.

13.1 A fogyasztás növekedése

Hosszabb időszak átlagát tekintve általában számottevő mértékben nő az egy főre jutó reálfogyasztás. Ez a teljesítmény azonban, a kapitalista úton fejlődő országok fogyasztásának növekedésével összevetve, nem különösebben impozáns. Az összehasonlítást nehezítheti, hogy gazdasági fejlettség tekintetében eltérő a különböző országok induló állapota. Ezért azt kíséreljük megállapítani, hogyan változik az időben a klasszikus szocialista rendszerben és a kapitalizmusban élő egyén átlagos reálfogyasztásának aránya.

A *13.1 táblázatban* a szocialista országokra vonatkozó adatok feltehetően felfelé torzítanak.¹ De még ezekből az adatokból is azt olvashatjuk ki, hogy a szocialista országok fogyasztásának elmaradása a klasszikus szocializmus hosszú évtizedei alatt nem csökkent, hanem a leggyorsabban fejlődő kapitalista országokkal összevetve még nőtt is.

Az életszínvonal nemzetközi összehasonlítását szolgálják a *13.2* és a *13.3 táblázatok*, amelyek bemutatják: sokkal gyengébb a telefonnal való ellátottság, jóval kevesebb az autó a Szovjetunióban és a kelet-európai országokban, mint az európai kapitalista országokban.

A legszemléletesebb az összehasonlítás Kelet- és Nyugat-Németország között. A kiindulópont lényegében azonos.² A *13.4 táblázat* számos mutatóval hasonlítja össze a két gazdaságban élő polgárok anyagi életkörü-

¹ Ezekre az adatokra ugyanazok a torzító tényezők gyakorolnak befolyást, amelyekről az output mérése kapcsán szóltunk [→9.7]. Ráadásul, a fogyasztás adatainak propagandaszempontból kiemelkedő fontossága miatt itt még inkább számolni kell a „kozmetikázással”.

A hivatalos szovjet fogyasztási idősorok torzításairól és az alternatív becslésekről áttekintést ad G. E. Schroeder (1990a), (1990b). Az 1981–1985 közötti időszakban, a Gorbacsov-korszak előtti utolsó években a CIA egyik becslése szerint a reálfogyasztás átlagos évi növekedési üteme 0,7 százalék volt, azaz gyakorlatilag stagnált a reálfogyasztás. Lásd G. E. Schroeder (1990b, 1. táblázat).

² Voltak kezdeti egyenlőtlenségek, ez azonban csak kis részben magyarázza a nagy különbséget. A fő ok a kétféle rendszer közötti különbség.

13.1 TÁBLÁZAT

A fogyasztás növekedése – nemzetközi összehasonlítás, 1951–1978

<i>Ország</i>	<i>Az egy főre jutó reálfogyasztás évi átlagos növekedési üteme</i>
<i>Szocialista országok</i>	
Csehszlovákia	1,6
Lengyelország	2,9
Magyarország	2,6
Szovjetunió	3,7
<i>Kapitalista országok</i>	
Egyesült Államok	2,3
Egyesült Királyság ^a	2,1
Franciaország	3,9
Japán ^b	6,5
Olaszország ^a	3,8

Forrás: G. E. Schroeder (1983, 315. o.).

Megjegyzés: Az adatok a magánfogyasztási kiadások növekedési ütemére utalnak.

^a 1952–1978.

^b 1953–1978.

13.2 TÁBLÁZAT

Telefonsűrűség – nemzetközi összehasonlítás, 1986

<i>Ország</i>	<i>Száz lakosra jutó fővonalak száma</i>
<i>Szocialista országok</i>	
Bulgária ^a	15,1
Csehszlovákia	12,5
Jugoszlávia	11,6
Kelet-Németország	9,8
Lengyelország	7,0
Magyarország	7,2
Románia ^b	6,7
Szovjetunió ^c	9,0
<i>Kapitalista országok</i>	
Ciprus	24,7
Görögország	33,0
Írország	21,2
Portugália	14,8
Spanyolország	25,2
Törökország	5,3

Forrás: Mihályi Péter összeállítása az International Communications Union (1988, 401–405. o.) alapján.

^a 1983.

^b 1979.

^c 1982.

13.3 TÁBLÁZAT

Autósűrűség – nemzetközi összehasonlítás

Ország	Ezer lakosra jutó autók száma	
	1980	1987
<i>Szocialista országok</i>		
Bulgária	56	127
Csehszlovákia	127	174
Jugoszlávia	108	129
Kelet-Németország	151	209
Lengyelország	64	111
Magyarország	86	157
Románia	11	12
Szovjetunió	26	44
<i>Kapitalista országok</i>		
Ausztria	298	355
Dánia	271	309
Hollandia	322	349
Japán	202	241
Norvégia	302	387
Nyugat-Németország	388	462
Olaszország	302	392*
Spanyolország	201	251
Svájc	355	418

Forrás: Kapitány Zsuzsa–Kállay László (1989, 165. o.), (1991, 90. o.) és különböző nemzeti statisztikák a kapitalista országokra vonatkozóan.

* 1986.

ményeit. Ez annál is inkább tanulságos, mert Kelet-Németországban egészen 1989-ig a klasszikus rendszer működött.

Szemléletesen tükrözi a két rendszer relatív helyzetét a 13.5 táblázat. Ugyanazért a fogyasztási cikkért, amelyért a nyugatnémet állampolgár 1 órát dolgozott, a kelet-európai embernek jóval többet, egyes termékek esetében kétszer, ötször, tízszer annyit kellett dolgoznia. Ez alól csupán a kenyér, továbbá néhány helyen a tea és a cigaretta kivétel.

A táblázatok világosan mutatják, hogy a klasszikus szocialista rendszerben az egyén fogyasztása elmarad a kapitalizmusban élők fogyasztása mögött. Az elmaradás a fogyasztás növekedésében nagyobb, mint a termelés növekedésében. Ez egyértelműen következik az erőltetett növekedés stratégiájából, amely prioritást ad a beruházásnak a fogyasztással szemben. A lakosságot megkérdezése nélkül arra kényszerítik, hogy a jelen lehetséges fogyasztásának egy részét feláldozza a növekedést szolgáló beruházások kedvéért. Más kérdés, hogy a beruházások nem eléggé hatékonyak, s valószínűleg ennél kisebb fogyasztással is gyorsabb növekedés lenne elérhető.

13.4 TÁBLÁZAT

Fogyasztás Kelet- és Nyugat-Németországban, 1970

Megnevezés	Keletnémet fogyasztás a nyugatnémet százalékában
<i>Tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság (100 háztartásra)</i>	
Televízió	
Színes televízió (1973)	93
Hűtőszekrény	7
Fagyasztó (1973)	66
Mosógép	14
Automata mosógép (1973)	89
	3
<i>Étel- és italfogyasztás (egy főre)</i>	
Hús	
Tej	86
Sajt	105
Burgonya	46
Zöldség	149
Gyümölcs	134
Tea	44
Kávé	59
Bor, pezsgő	51
Sör	29
	68

Forrás: Tartós fogyasztási cikkek, 1970: Statistisches Amt der Deutschen Demokratischen Republik (Berlin, Kelet-Németország) (1971, 345. o.); Statistisches Bundesamt (Stuttgart, Nyugat-Németország) (1970, 467. o.) Többi adat: Bundesministerium für Innerdeutsche Beziehungen (1987, 4.3-1 és 4.3-2. táblázat).

13.2 Az anyagi jólét egyéb összetevői

Az anyagi jólét szokásos mérőszámai – az egy főre jutó reálfogyasztás, a különböző termékek egy főre jutó fogyasztása stb. – nem tükrözik kellőképpen mindazon tényezőket, amelyek az egyén anyagi jólétét befolyásolják.

Az eredeti névleges vételi szándék hozzáigazítása a kínálatához, a kényyszerhelyettesítés és a vételi szándék feladása csökkenti a fogyasztó jólétét. Ha végre hozzájut valamihez, az elégedettség érzetét gyengíti az a tudat, hogy ez nem az a termék, amit igazán kívánt volna.³ Hasonlóképpen rontja a fogyasztás örömeit, ha csak fáradságos sorban állás, keresés, esetleg hosszú várakozás után jut hozzá a termékhez vagy szolgáltatáshoz.

A hiány okozta fogyasztói veszteség néha inkább csak apróbb bosszú-

³ I. L. Collier (1986) érdekes számítást végzett a kényyszerhelyettesítés hatásáról. A következő kérdést tette fel: „Mit fizetne egy keletnémet fogyasztó azért a jogért, hogy kielégítthesse névleges keresletét az érvényes árakon?” Az eredeti fogyasztói kiadás százalékában számítva meghatározta a rést a keletnémet márka névleges és tényleges vásárlóereje között. Számításai szerint az eltérés 13 százalék.

13.5 TÁBLÁZAT

Egyes fogyasztási cikkek megvásárlásához szükséges munkaidő – nemzetközi összehasonlítás, 1988

Árucikkek	A fogyasztási cikk 1 egységének megvásárlásához szükséges munkaórák (Nyugat-Németország = 1)						
	Mérték- egység	Bul- gária	Cseh- szlo- vákia	Kelet- Német- ország	Lengyel- ország	Magyar- ország	Szovjet- unió
<i>Élelmiszerek</i>							
Sertéshús	kg	4,1	3,4	1,3	2,0	2,4	2,7
Marhahús	kg	5,9	3,7	1,0	1,7	2,6	3,0
Csirke	kg	5,4	4,7	2,8	2,8	3,5	5,5
Tojás	darab	5,5	3,8	2,4	6,6	2,6	4,2
Tej	liter	2,7	2,0	0,5	0,7	1,8	2,9
Vaj	kg	6,0	3,6	1,9	3,5	2,5	4,0
Kenyér (fehér)	kg	0,9	0,5	0,4	0,5	0,5	0,8
Cukor	kg	7,1	3,3	1,4	3,6	3,2	4,5
Burgonya	kg	3,7	1,1	0,3	–	3,2	1,6
Alma	kg	1,6	1,6	1,2	–	1,4	7,1
Bor	liter	2,9	5,8	0,5	10,6	2,8	13,4
Sör	liter	3,8	2,0	1,3	7,0	2,7	2,7
Kávé	kg	18,2	10,4	6,8	17,8	7,2	11,3
Tea	kg	–	3,2	1,0	0,7	0,7	2,4
Cigaretta	doboz	1,7	1,0	1,7	0,7	0,7	1,4
<i>Egyéb cikkek</i>							
Férfiöltöny (téli)	darab	2,2	5,4	2,0	3,7	2,5	3,1
Férficipő (bőr)	pár	1,2	1,2	1,2	2,0	1,8	1,7
Gépkocsi	darab	4,0	2,5	2,4	9,2	2,3	3,6
Színes- televízió	darab	5,3	6,6	5,6	13,4	4,0	4,6
Mosópor	kg	1,5	–	2,6	5,1	4,1	4,2
Benzin	liter	8,1	7,0	2,6	5,0	5,7	4,0

Forrás: United Nations (1990a, 121. o.).

ságnak minősíthető, máskor nagyobb a kár, de nem ritkák az élet minőségét súlyosan rontó hiányjelenségek. Egyes országokban, bizonyos időszakokban súlyos hiány mutatkozik alapvető élelmiszerekből.⁴ A telefon hiánya tönkretelheti öregek vagy betegek életét, akik szükség esetén képtelenek segítséget hívni; a lakáshiány külön élni akaró embereket kényszerít azonos fedél alá, rombolja emberi kapcsolataikat, megfosztja őket a zavartalan magánélet fizikai lehetőségétől.

⁴ Ez volt a helyzet például Romániában az 1980-as években. P. Ronnas (1990, 15. o.) adatai szerint az egy főre jutó kereskedelmi értékesítés aránya 1989-ben 1980-hoz képest a következőképpen alakult: hús 46,6 százalék, tej 74,6 százalék, tejtermék 47,6 százalék, cukor 78,8 százalék és rizs 43,6 százalék.

Statisztikailag „megfoghatatlan”, de emberileg különlegesen súlyos károsodás keletkezik az emberi viszonylatokban. Az eladó (és kiutalásos rendszer esetén a bürokrácia tisztviselője) sokszor barátságtalan, goromba, a vevő pedig kénytelen jó arcot vágni hozzá, mert legközelebb még rosszabbul bánhatnak vele. A kiszolgáltató fogyasztó gyakran kerül megalázó helyzetbe.

A vevők piaca, szórványos kivételektől eltekintve, megkíméli a fogyasztót ezektől a veszteségektől. Senki sem állítja, hogy ott ingyen részesül jobb elbánásban. Amikor a vevők piacán az eladó megszabja az árat, abba belekalkulálja a vevő iránti figyelmesség minden ráfordítását: a hirdetést, az ügynöki hálózatot, az üzlet szép felszerelését, a csomagolást, a házhoz szállítást, a széles választék raktározási költségét, a tartalék készletet és a tartalék kapacitást, a zavartalan kiszolgáláshoz szükséges többletszemélyzetet és így tovább. Ha nem is minden szektorban és minden földrajzi egységben, de számos területen a vevő önként választhat jó kiszolgálást biztosító drágább, és kevésbé figyelmes kiszolgálást nyújtó olcsóbb eladóhelyek között. A tapasztalat szerint a vevők igen nagy része kész megfizetni erőfölényének árát a vevő–eladó viszonyban. Azt már csak találgatni lehet, hogy ahol ez a választási lehetőség nem áll fenn, ott miként döntene a fogyasztó.⁵ Sejtésem szerint önkéntes választás esetén igen sokan vállalnák a vevők piacának többletköltségeit a várható előnyök kedvéért.

Amikor azután mégis sor került a vételre és a fogyasztásra, az elégedettséget nagymértékben csökkenti, hogy gyakran baj van a termék vagy szolgáltatás minőségével: nem felel meg rendeltetésének, könnyen meghibásodik, hamar elkopik, korszerűtlen, kivitelezése csúnya és így tovább. Például a 13.4 táblázat érzékelteti, hogy a klasszikus szocialista rendszerben élő fogyasztó átlagban mennyiségileg kevesebbet kap egy-egy termékből vagy szolgáltatásból, mint az, aki kapitalista rendszerben él. Amit azonban ezek az adatok nem képesek kifejezni, az a különbség a termék vagy szolgáltatás minőségében. Csak néhány példát hozunk fel. Sokkal kevesebb személynek van telefonja a Szovjetunióban, mint az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában. De még akinek van, az is többször bosszankodik a használatával: nehezebben kap vonalat, sokkal tovább kell várnia nemzetközi hívás kapcsolására. A szocialista országok nemcsak abban állnak sokkal rosszabbul, mint a kapitalisták, hogy sokkal kisebb az egy háztartásra jutó lakótér, de a túlzásfoldsághoz még további hátrányok társulnak: az épületek kivitelezése sokkal rosszabb, és állapotuk a karbantartás elhanyagolása miatt tovább romlik; a lakóépületek számottevő ré-

⁵ F. L. Pryor (1977) kiszámította: a szovjet fogyasztó az 1960-as években körülbelül ugyanannyi órát fordított vásárlásra (beleértve a keresést és a sorban állást), mint amennyi az amerikai és a szovjet kereskedelmi személyzet összes munkaideje közti eltérés. Más szóval a társadalom ugyanannyi időt szentel fogyasztói vétel-eladásra mindkét esetben. Az eladók piacának rezsimjében ezt az időt a vevőnek kell rászánnia, rendszerint saját egész napos munkaidején felül, míg a másik esetben ez az eladó fizetett munkaidejét jelenti.

szében nincsen folyóvíz és korszerű fűtés. A szocialista országokban gyártott gépkocsik kevésbé megbízhatóak és kényelmesek, nagyobb a fogyasztásuk és esztétikai szempontból is kevésbé vonzóak, mint a kapitalista országokban termelt hasonló méretű és teljesítményű gépkocsik.

A minőség eltérése a két gazdasági rendszer közötti különbséggel magyarázható. A teljesség igénye nélkül csupán néhány tényezőt emelünk ki.

1. A parancsgazdaság csak aggregált mutatók segítségével képes outputra vonatkozó utasításokat adni; a minőség finom árnyalatai nem írhatók elő központilag. Éppen ezért a vertikális bürokratikus szabályozás keretében nem adható kellő ösztönzés a minőség javítására.

2. A bürokratikus központi árszabályozás által meghatározott árak nem tudják ugyanolyan érzékenyen tükrözni a minőségi különbségeket, mint a piac által kialakított árak. Az árakkal foglalkozó bürokrácia nem is törekszik erre. Valamennyi kalkulációban, amely az érvényes árakra épül, elszikkad ez a szempont.

3. Az erőltetett növekedés stratégiája prioritást ad a termelés mennyiségi növelésének a minőség rovására is.

4. Az eladók piacának körülményei között a termelő-eladó akkor is képes értékesíteni a termékét, ha annak minősége nem kifogástalan. A vevők piacán egyebek között a minőség javításával is versenyez a termelő-eladó a vevő megnyeréséért; ez az ösztönző-kényszerítő erő a krónikus hiánygazdaságban teljesen hiányzik.

Hogyan ítéli meg a lakosság saját anyagi helyzetét? A válasz attól függ, mennyire van lehetősége összehasonlítani tenni más országok lakosságának körülményeivel. A Szovjetunióban, Kínában vagy Mongóliában hosszú időn át szinte légmentesen elzárták az emberek túlnyomó többségét a külvilágtól: nem utazhattak külföldre, és nem érintkezhetek azzal a kevés külföldivel, akik országukba látogattak. Nem láthattak olyan nyugati filmet vagy képes újságot, amely az ottani emberek életét bemutatta volna. Ezekben a zárt rendszerekben az emberek többségében nem alakult ki erős elégedetlenség az elért fogyasztási színvonal és annak sok hátrányos kísérőjelensége miatt. Azt gondolták, hogy életmódjuk nehézségei elkerülhetetlenek, és hozzátartoznak bármely társadalom mindennapos életéhez. Inkább csak azt érzékelték, hogy helyzetük a távolabbi múlthoz képest javult. A fennálló állapotnak ez az elfogadása, az adott anyagi körülményekbe való beletörődés ezekben a zárt országokban a klasszikus rendszer robusztusságának egyik magyarázata.

Kelet-Európa népeit sokkal kevésbé sikerült elszigetelnie a pártállamnak.⁶ Minden összehasonlítás a Nyugattal hozzájárult ahhoz a felisme-

⁶ Különösen áll ez Kelet-Németországra, ahol nem lehetett megakadályozni a nyugatnémet televízió nézését. Így minden keletnémet polgár rendszeresen összehasonlíthatta saját életmódját nyugatnémet honfitársaiéval.

réshez, hogy a rendszer nem képes azt az életszínvonalat biztosítani, amit az általa alacsonyabb rendűnek minősített másik rendszer, a kapitalizmus nyújt polgárainak. Ezért a kelet-európai kis országokban a klasszikus rendszer időszakában az anyagi életkörülmények miatti elégedetlenség intenzívebb volt, mint a Szovjetunió legtöbb részében vagy az ázsiai szocialista országokban. Ez fontos szerepet játszott abban, hogy Kelet-Európában hamarabb indultak a reformok és a forradalmak.

13.3 Gazdasági biztonság

A társadalmi biztonság, széles értelemben, mindazt magában foglalja, ami az ember félelem nélküli életét garantálja. Erről szó sincs a klasszikus szocialista rendszerben. Politikai represszió érvényesül, amely letör minden tényleges és potenciális ellenállást, és az embereket megfosztja elemi politikai szabadságjogaiktól [→3.6]. Nemcsak az érzi magát bizonytalanságban, aki vét a fennálló törvények és szabályok ellen, vagy aki ténylegesen ellensége a rendszernek, hanem bárkire lecsaphat az önkény. Ebben az értelemben még a rendszer hívei sincsenek biztonságban. Különösen pedig azok nem, akikben politikai aktivitás van, vagy akik fontos funkciót töltenek be. Bizonytalanság veszi körül az értelmiséget, mert pusztán léte is gyanakvással tölti el a bürokráciát.

Térjünk át a szűkebb értelemben vett gazdasági biztonság tárgyalására. Ez a biztonság az az oldala, amely szorosan kapcsolódik az anyagi életszínvonal vizsgálatához. Most azokról szólunk, akik távol tartják magukat a politikától, és a konformizmusnak legalább azt a minimumát tanúsítják, amelynek fejében nagy valószínűséggel mentesülnek a politikai üldöztetéstől. Amikor a klasszikus rendszer már konszolidálódott, akkor ebbe a kategóriába tartozik a lakosság többsége.

A rendszer fontos vívmánya, hogy a beilleszkedett tömegek számára garantálja az elemi gazdasági biztonságot.⁷ Felsoroljuk e biztonság alapvető összetevőit, miközben rámutatunk arra is, hogy ez a biztonság korántsem teljes, és számos fogyatékosága van. A klasszikus szocializmusnak az a prototípusa, amelyet ez a leírás szem előtt tart, főként a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok vonásait általánosítja, mert ezekben a társadalmakban teljesedtek ki legkövetkezetesebben a rendszer belső tendenciái. Kína és más, a gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén álló ázsiai és afrikai országok még jóval kevesebbet értek el a gazdasági biztonság tekintetében.

1. Teljes a foglalkoztatottság, sőt széles körű a munkaerőhiány, amely a klasszikus rendszer érettebb állapotában már tartósan érvényesül. Talán

⁷ A gazdasági biztonság problémáit elemzi Ferge Zsuzsa (1975).

ez a legfontosabb tényező. Ez megszabadítja az embereket a munkanélküliség rémétől, amely nyomasztóan hat a kapitalizmusban élő dolgozókra.

2. Ingyenes a közoktatás. Egyes országokban az egész lakosság számára, más országokban a lakosság meghatározott csoportjai számára ingyenes az egészségügyi ellátás.⁸ Igaz, e szolgáltatások minősége nagyon sok kívánnivalót hagy maga után, de azért az a tény, hogy az állam ingyen bocsátja őket rendelkezésre, megnöveli az állampolgár biztonságérzetét.⁹

3. Központosított, átfogó állami nyugdíjrendszer működik.¹⁰ A nyugdíj színvonala többnyire igen alacsony. Mégis, maga a tény, hogy széles körű és számos országban az egész lakosságra kiterjed, további hozzájárulást jelent a gazdasági biztonsághoz.

4. A hivatalos ideológia és az alkotmány betűi szerint az állam feladata gondoskodni a lakásellátásról.¹¹ Valójában a lakásszektor az alacsony prioritásban részesülő, elhanyagolt ágazatok közé tartozik, nagy a lakáshiány [→11.2 táblázat]. Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni: nincsenek hajléktalanok az utcán. Általános a munkakötelezettség, márpedig akinek munkahelye van, az valamilyen formában hajlékot is talál. Ha máshol nem, munkástömegszálláson vagy valamely amúgy is túlszűfolt társbérleti lakásban.

5. Létezik társadalmi biztonsági háló, amely felfogja azokat, akik nem tudnak magukon segíteni: árvákat, egyedül maradt, magatehetetlen bete-

⁸ A Szovjetunióban és a kelet-európai országokban a klasszikus rendszerben csaknem az egész lakosságra kiterjed az ingyenes egészségügyi ellátás. Kínában csak az állami szektor dolgozóira; a parasztoknak hozzá kell járulniuk saját egészségügyi ellátásuk költségeihez, bár nagyobb betegségek esetén a parasztoknak és családtagjaiknak is számos szolgáltatás ingyenesen jár.

Ami az ellátás ingyenességét illeti, tömegesen elterjedt az orvosoknak és az ápolószemélyzetnek fizetett „hálapénz”. Ezért nem állítható az, hogy az emberek valóban ingyen jutnak hozzá az egészségügyi szolgáltatáshoz. De a hálapénz fizetése nem kötelező. Aki nem tudja vagy nem akarja ezt megadni, az is hozzájuthat a kezeléshez. Ezért fenntartható az az állítás, hogy az egészségügy tekintetében is, legalább elemi szinten, garantált az egyén alapvető ellátása.

⁹ Az egészségügy súlyos problémáinak mélyreható elemzését lásd Losonczy Ágnes (1986), (1989) és Szalai Júlia (1986) munkáiban. Losonczy (1986) érzékletesen mutatja be a beteg kiszolgáltatottságát a szocialista egészségügyi szektorban.

¹⁰ Ezzel kapcsolatban is hasonló a helyzet, mint az egészségügyi ellátással. A szocializmus érett szakaszában a Szovjetunióban és Kelet-Európában automatikusan jogosult nyugdíjellátásra minden dolgozó. Kínában a klasszikus rendszerben a kommunák tagjaira nem terjed ki a központosított állami nyugdíjrendszer; az öregekről saját családjuknak és a kommunának kell gondoskodnia.

¹¹ A Szovjetunió 1977-es alkotmányának 44. cikkelye a következőket írja elő: „A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége állampolgárainak joguk van lakáshoz. Ezt a jogot biztosítja az állami és a közösségi lakásalap fejlesztése és védelme, a szövetkezeti és egyéni lakásépítés elősegítése, az összkomfortoslakás-építési program megvalósítása arányában jutattott lakterület társadalmi ellenőrzéssel történő igazságos elosztása, valamint az alacsony lakbér és kommunális szolgáltatási díj.” Idézi B. Kotlove (1986, 17. o.), lásd továbbá Kovács István, szerk. (1982, 245–246. o.).

geket és öregeket. Ellátásuk nem egyöntetű, szóródik a nyomorúságos és az elfogadható minőség között, országonként és időszakonként is változik, de valamilyen szinten államilag gondoskodnak róluk, ha ellátásuk semmiképpen sem biztosítható a család keretei között.

Az alapvető biztonsági tényezők között a teljes foglalkoztatottság, az általános munkakötelezettség és a biztonsági háló együttvéve magyarázza, hogy a klasszikus szocialista rendszerben jóformán nincsenek koldusok. Ehhez a gazdasági magyarázathoz azonban még hozzá kell tenni: bizonyára lennének olyan emberek, akik kérnének alamizsnát embertársaiktól, de a törvény és a hivatalos közmorál nem tűri meg a koldulást. Ez a tiltás kikényszeríthető, mert a rendszer valóban képes biztosítani az élet elemi gazdasági feltételeit.

Ez a biztonsági háló valóban csak az élet elemi anyagi feltételeit garantálja.¹² Létezésének elismerése nem mond ellent annak, hogy a klasszikus rendszerben széles körben létezik szegénység; sőt nem kevés azoknak a száma, akiket hátrányos helyzetük az elemi létfenntartás határára szorít le.

6. A közbiztonság jóval szilárdabb, mint a kapitalista országokban, noha persze létezik bűnözés. Ez részben a gazdasági biztonság fenti tényezőivel függ össze: kevesebb a gazdasági készletelés bűncselekmények elkövetésére. Részben pedig ez a kedvező következménye annak az egyébként súlyosan nyomasztó ténynek, hogy a klasszikus rendszer totalitárius rendőrállam. Itt nem rejtőzhet el a bűnöző. Mindenki köteles a rendőrségen bejelentkezni, ha akárcsak két napot idegen helyen tölt; ha netán elmulasztaná, akkor szállásadójának kell megtennie helyette. Aki vétséggel találkozik, az köteles a vétkest feljelenteni; a feljelentési kötelezettség elmulasztása maga is büntetendő cselekmény. A rendőrség besúgóinak hálózata átszövi az egész társadalmat; ehhez még hozzátartozik, hogy valamennyi bérházban, valamennyi utcában ott vannak az apparátus által megbízott személyek, akik jelentést tesznek minden szokatlan eseményről, minden hosszabban ott tartózkodó idegenről. Végül pedig, ha a bűnözőt elfogják és elítélik, a büntetések nagyon szigorúak; a börtönökben és lágerekben igen rosszak, sok helyütt elviselhetetlenek a körülmények.

A 2.–5. pontokban tárgyalt jelenségeket összefoglalóan tükrözi az összes fogyasztás megoszlása a háztartás saját költségére vásárolt egyéni fogyasztás, és az állami költségvetés terhére finanszírozott kollektív fogyasztás között. A 13.6 táblázat többféle szempontból szemlélteti a problémát. Ha a nemzeti termelés felhasználásának arányait vizsgáljuk, akkor nem mutatkozik szembeötlő rendszerközi eltérés; az európai szocialista országok nem bizonyulnak inkább „jóléti államnak”, mint a velük összehasonlított

¹² A könyv általános szemléletmódjának megfelelően a klasszikus rendszer kifejlett prototípusát írjuk le. Ettől eltérő, ennél sokkal rosszabb helyzet is kialakulhat egyes országokban, egyes időszakokban. (Lásd a Szovjetunióban és Kínában végbement éhínségeket.)

13.6 TÁBLÁZAT

Kollektív fogyasztás – nemzetközi összehasonlítás

Ország	Kollektív fogyasztás a GDP százalékában, 1976				Osztható közfogyasztás a teljes megnagyobbított fogyasztás százalékában, ^a 1969
	oktatás	egészségügy	jólét	összes	
<i>Szocialista országok</i>					
Bulgária	3,9	3,1	10,3	17,3	–
Csehszlovákia	3,9	3,8	16,3	24,0	–
Kelet-Német- ország	4,9	5,1	11,7	21,7	49,0
Lengyelország	3,2	3,3	7,1	13,6	44,2
Magyarország	3,4	5,3	11,6	20,3	40,0 ^b
Románia	2,5	1,9	5,0	9,4	–
Szovjetunió	3,7	2,6	9,3	15,6	48,9
<i>Kapitalista országok</i>					
Ausztria	4,6	4,6	21,1	30,3	–
Egyesült Államok	5,0	2,9	11,3	19,2	–
Franciaország	–	–	–	–	15,1
Nyugat- Németország	3,8	5,1	20,6	29,5	–
Olaszország	5,0	6,1	14,8	25,9	18,0
Svájc	–	–	–	–	30,7

Forrás: 1–4. oszlop: F. L. Pryor (1985, 224. o.). 5. oszlop: V.Cao-Pinna–S. S. Shatalin (1979, 186. o.).

^a Az osztható közfogyasztás kategóriába sorolható minden olyan jószág és szolgáltatás, amelyet piaci és nem piaci módszerekkel is el lehet osztani, például gyógyszerek, kórházi szolgáltatások. A teljes megnagyobbított fogyasztás a piaci és a nem piaci fogyasztás összege.

^b 1968-ra vonatkozó becslés.

kapitalista országok. Viszont igen nagy a különbség az utolsó oszlopban. Itt olyan termékek és szolgáltatások elosztásáról van szó, amelyek fizikai adottságaiknál fogva oszthatóak, és ennyiben allokációjukat bonyolíthatná akár a bürokratikus, akár a piaci koordinációs mechanizmus. Eddigi elemzésünkben nyilvánvalóan következik, hogy a szocialista rendszerben jóval nagyobb súlyt kap a bürokratikus koordináció.

Ezen a ponton igen nehéz etikai problémákhoz jutottunk el. Mint már kifejtettük, a klasszikus rendszernek számottevő vívmányai vannak a gazdasági biztonság garantálásában. Éppen ez az egyik magyarázata annak, hogy a lakosság számottevő része elfogadja, és bizonyos fokig legitimálja a rendszert. Ugyanakkor valamennyi vívmánynak megvan a maga árnyoldala. A klasszikus szocializmus hivatalos ideológiájának fontos eleme: a párt és az állam paternalista gyámkodása a lakosság fe-

lett [→4.4]. Ez sokféle formában nyilvánul meg, kezdve az adókkal és a támogatásokkal, amelyek eltérítik a fogyasztás szerkezetét a lakosság preferenciáinak megfelelő szerkezettől, folytatva a bürokratikus kiutalás hatásával és végezve a társadalmi biztonság követelményéhez kapcsolódó jelenségekkel, amelyekről a fentiekben volt szó. Ezzel a paternalista állami gondoskodással együtt jár az egyén szabad választásának korlátozása, ami megmutatkozik mind a hat jelenségben, amelyről fentebb szó volt.¹³ A teljes foglalkoztatás és a krónikus munkaerőhiány adta biztonságérzet mellé társulnak a foglalkozás és a munkahely szabad megválasztásának bürokratikus korlátai, a munkához való jogot kiegészíti a munkakényszer. A paternalista gondoskodás számottevő részét a munkahely adja meg, de ezzel megerősödnek azok a láncok, amelyek a munkavállalót munkahelyéhez bilincselik. Az ingyenes oktatás és egészségügyi ellátás összekapcsolódik az iskola, az orvos, a kórház kötelező kijelölésével. Az állam, ha szükséges, biztosít mindenkinek hajlékot, de egyúttal el is dönti, ki hol és milyen körülmények között lakjon. Minden elesettet felfog, de mindenkit, elesettet és a saját lábán megállót egyaránt fogva is tart az egész társadalmat átszövő állami háló. A gondoskodás végigkíséri az állampolgárt az állami kórházban lefolytatott szüléstől és az állami bölcsődétől az állami öregek otthonáig és a szükség esetén államilag biztosított temetésig – de ez az életet végigkísérő gondoskodás összefonódik egy életen át tartó ellenőrzéssel és ideológiai indoktrinációval. A rendőrség hathatósan véd a bűnözőktől, de ugyanilyen hathatósan rajta tartja a szemét a vétlen polgáron is.

Jólét, szolidaritás a gyengékkel, társadalmi biztonság és egyéni szabadság – ezeknek a követelményeknek nagy belső értéke van az emberek számottevő részének erkölcsi rendszerében. Sok szempontból harmonikusan kiegészítik egymást – az egyes követelmények összhangban vannak a többivel. Számos összefüggésben viszont konfliktusba kerülnek egymással. Utóbbi esetben kinek-kinek saját értékrendje alapján kell eldöntenie, hogy melyik értéket helyezi inkább előtérbe. A klasszikus szocialista rendszeről összegezésképpen a következő állapítható meg.

A szűken értelmezett anyagi jólét tekintetében a rendszer elmarad mind a fejlődés ütemében, mind pedig az életkörülmények minőségének javulásában számos, kapitalista úton járó ország mögött. A szolidaritás és a biztonság tekintetében is felemás a rendszer teljesítménye. És ami a legfontosabb: mindazokat az eredményeket, amelyeket ezekből a szempontokból a rendszer a magáénak mondhat, a politikai, a társadalmi és a gazdasági szabadságjogok messzemenő korlátozása és tömeges súlyos megsértése árán éri el.

¹³ A kérdés etikai és politikai-filozófiai megközelítését lásd Fehér Ferenc (1982) tanulmányában.

23.8 Életszínvonal

Országoként, időszakoként és egy adott országon és adott időszakon belül rétegenként eltérő, hogyan hatnak a reformfolyamatok és a hozzájuk társuló makrofeszültségek az emberek életszínvonalára. Ismét arra kell szorítkoznunk, hogy néhány eléggé általános jelenséget emeljünk ki.

A változások nyertesei közé elsősorban azok tartoznak, akik a magán-szektorba való bekapcsolódásuk révén külön jövedelemhez jutnak. Kínában ez sok százmillió parasztot jelent, valamint jó néhány tízmillió más állampolgárt, aki a mezőgazdaságon kívül folytat magán-tevékenységet, fő-foglalkozásként vagy a köztulajdonú szektorban végzett munkáján felül. A Szovjetunióban 1990-ben már több millió ember dolgozott az úgynevezett „kooperatív” (valójában magán-) szektorban. Hasonló megállapítás tehető a többi reformgazdaságról is. Ezeknek az embereknek számottevően javul az anyagi életszínvonala.

A reformországok egy részében javul az ellátás, ami nyereség a lakosság egésze számára. Több forrásból eredhet a javulás. Az egyik a magán-szektor feltámadása és bővülése. Például a kínai mezőgazdaság hatalmas fellendülése nemcsak a parasztok életében hozott kedvező változást, hanem szinte ugrásszerűen javította a városi lakosság étel- és élelmiszer-ellátását is. Bárki, aki igénybe veszi akár a formális, akár az informális magán-szektor szolgáltatásait, azért teszi ezt, mert keresletét kielégítetlenül hagyta a köztulajdonú szektor. Minden rubel- vagy forintjövedelem, amely fogyasztási termékek vagy szolgáltatások ellenértékeként a magán-szektor kezébe kerül, azt tükrözi, hogy egyrubelnyi vagy forintnyi értékkel nőtt a lakosság fogyasztása.

További javulást hozhat a lakosság életszínvonalában a gazdaságpolitika prioritásaiban végbemenő eltolódás, amennyiben az a folyó lakossági fogyasztásnak, valamint a szolgáltatási szektorok (lakás, egészségügy) beruházásainak javára történik [→23.2]. Kedvező hatást gyakorolhat a fogyasztási cikkek importjának növekedése. Az is hozzájárulhat az életkörülmények javulásához, hogy a piaci szocializmus jegyében fogant reformintézkedések némileg növelik a köztulajdonú vállalatok önállóságát, kissé szabadabb utat engednek a horizontális piaci kapcsolatoknak, és ennek eredményeképpen valamelyest javul a termékek minősége és választéka.

Azok a makrofeszültségek, amelyeket ebben a fejezetben ismertetünk, egyenes következményei a rendszer tulajdonságainak; számottevő mértékben magának a reformnak a következményei. Nincsen semmiféle csodaszer, amely az adott rendszeren belül képes lenne e feszültségek gócait megszüntetni. Minden igénybe vett eljárás (a beruházások csökkentése, hitelek felvétele stb.) csak halasztó jellegű. A baj megmarad, és később még pusztítóbb erővel érezteti a hatását.

Azok, akik a reformrendszerben a gazdaságot irányítják, nem ismerik fel ezeket a kölcsönhatásokat. Nem az a fő probléma, hogy a szakértelem hiányzik ehhez a felismeréshez,⁵³ hanem az, hogy ideológiai ellenállás érvényesül. Minél szilárdabb híve valaki a szocialista rendszernek, annál kevésbé képes belátni: itt olyan súlyos és egyre súlyosbodó bajokkal áll szemben, amelyek magából a rendszerből fakadnak. Nem szabad azt gondolni, hogy cinikusan félre akarják vezetni népüket azok a kommunista vezetők, akik a reformfolyamat kezdetén az élet javulását ígérik, majd a nehézségek láttán újra és újra meghosszabbítják az eredeti ígéretnek valóra váltásának határidejét. Valóban azt hiszik (bár talán egyre gyengülő meggyőződéssel), hogy a nehézség csak átmeneti lesz.⁵⁴

Nem csupán az rontja a közhangulatot, hogy a gazdasági helyzet érezhetően rossz. Ezt tovább mérgezi a csalódás a vezetés ígéreteiben. Minden be nem váltott ígéret hozzájárul a bizalom aláásásához. A makrofeszültségek erősödése, az életszínvonal stagnálása vagy csökkenése és a vezetés hitelvesztése előkészíti a talajt a forradalmi változásokhoz.

A forradalom elkerülhetetlenné válik, amikor a hatalmon lévők maguk is végképp elveszítik az önbizalmukat, hogy úrrá tudnak lenni az egyre gyűlő bajokon. Vagy pedig akkor következik be, amikor a tömegek elégedetlensége és a rendszertől való elfordulása annyira erős, hogy még a vezetés ellenállása ellenére is keresztül tud törni.

Ezek közös gondolata az, hogy a reformgazdaságban sajátos módon kombinálódnak a klasszikus szocializmusra és a kapitalizmusra jellemző jövedelemelosztás determináló tényezői.

Ferge Zsuzsa (1984), (1988), (1989) ismételten felhívta a figyelmet arra, hogy a reformerek hosszú ideig egyoldalú, technokrata szemléletet képviseltek, csak a növekedéssel, a hatékony alkalmazkodással, a kereskedelmi mérleggel és a pénzügyi szabályozókkal foglalkoztak, és nem fordítottak elegendő figyelmet a társadalmi igazságosság nagy, morális céljára.

⁵³ Egyes időszakokban egyes országokban ezzel is baj van; a hivatalos doktrínákon nevelkedett gazdasági vezérkar nem érti meg azokat a pénzügyi folyamatokat és azokat a makroösszefüggéseket, amelyek a gazdaságban, jórészt saját intézkedéseinek következtében, végbemennek.

⁵⁴ Idézet Gorbacsov újévi köszöntőjéből (*Pravda*, 1989. január 1., 1. o.): „Akárhogyan is, a gazdasági reform nem működött teljes sebességgel. Az elért eredményekkel nem lehetünk elégedettek. Még mindig mutatkoznak hiányok, amelyeket nem sikerült kiküszöbölni, és a mindennapi élet más nehézségei is fennmaradtak... Nagyon sok mindent kell tennünk az előttünk álló évben, hogy egyértelműen jobb helyzetet teremtsünk a gazdaságban. És ezek a változások el fogják jönni.”